

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОСТОРІ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті проаналізовано проблему національної ідентичності особистості в контексті вікової психології: розкрито стан її вивчення вітчизняними науковцями, презентовано основні позиції вчених щодо концепту «нація» та їх узагальнення, уточнено поняття «національна ідентичність» особистість, охарактеризовано початкові етапи розвитку національної ідентичності дитини та виокремлено юність як сенситивний період для цього процесу.

Ключові слова: національна ідентичність, нація, особистість, когнітивний конструкт, афективний конструкт, національні почуття, юнацький вік.

Постановка проблеми. Поступове входження молодшої незалежної української держави до світового соціокультурного простору актуалізує проблему національної ідентичності її громадян. Адже усвідомлення кожною людиною власної належності до певної нації та відмінностей від представників інших націй є провідним чинником міжнаціональних відносин. Тому, у контексті нагальних державних потреб, в умовах сьогодення особливої ваги набувають теоретико-експериментальні дослідження в галузі вікової психології, спрямовані на вивчення психологічної сутності феномена «національна ідентичність» особистості та специфіки його генезису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ретельний аналіз наукових робіт вітчизняних психологів за останнє двадцятиліття дозволив констатувати, що в галузі вікової психології розглядалися лише окремі аспекти проблеми національної ідентичності особистості (А.М. Березін, М.Й. Боришевський, О.В. Шевченко).

Відомий український учений М.Й. Боришевський, вивчаючи національну ідентифікацію громадян як один з провідних чинників демократичних перетворень в українському суспільстві, визначив цей феномен як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [3, с. 138].

Для глибшого розуміння ролі національної самоідентифікації у становленні особистості значущою видається й наступна теза А.М. Березіна: «Прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам'яті, вибудована на її засадах аксіологічної системи є неодмінною передумовою самореалізації людини» [2, с. 8]. Продовжуючи цю тезу, можна припустити, що позитивна національна ідентичність є стрижневою характеристикою самоактуалізованої особистості.

Предметом наукового інтересу О.В. Шевченко виступила роль національної ідентифікації в становленні Я-образу особистості періоду дорослішання (14-20 років). Під механізмом національної ідентифікації психолог розуміє процес самоотождення, самоуподібнення особистості зі своєю нацією. На її думку, сутність цього процесу полягає у почутті належності людини до певної національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що з'являється на основі розвинутої системи усвідомлених уявлень і оцінок різноманітних ознак життєдіяльності нації, прийняття цінностей і норм цієї спільноти. Результатом національної ідентифікації та самовизначення є національний Я-образ, що містить систему знань і узагальнених уявлень особистості про себе як представника певної нації та з'являється у результаті її самопізнання. Науковець емпірично констатувала, що цей когнітивний конструкт в періоди підліткового і юнацького віку вирізняється більшою складністю та диференційованістю на протигагу попереднім віковим періодам. Вона підкреслила й те, що національна ідентичність, як один з різновидів соціальної ідентичності, значною мірою сприяє самоактуалізації особистості [9]. Ця думка є співзвучною з презентованою вище думкою А.М. Березіна.

Варто також зазначити, що О.В. Шевченко вживає терміни «національна ідентифікація» (презентуючи тему дослідження) та «етнонаціональна самоідентифікація» (висвітлюючи предмет дослідження) як тотожні. Змішування етнічних і національних дефініцій помічено й у вище розглянутому визначенні поняття «національна ідентифікація». На нашу думку, правомірність використання термінів «національна ідентифікація», «національна самоідентифікація», «етнічна ідентифікація», «етнічна ідентичність» чи «національна ідентичність» тощо як тотожних потребує глибокого теоретичного обґрунтування.

Отже, у вітчизняній віковій психології нами виявлено небагато досліджень, присвячених феномену «національна ідентичність» особистості. Тому, уточнення психологічної сутності цього складного концепту в контексті згаданої галузі знань, що зумовлено потребою у продовженні такого наукового дискурсу, і стало метою нашої наукової статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основне смислове навантаження поняттю «національна ідентичність» особистості надає прикметник «національна». У зв'язку з цим розглянемо спочатку основні погляди вчених на сутність феномену «нація», що зумовили появу політичної, психологічної, культурологічної, історико-економічної та етнічної теорій нації. Основи політичної теорії нації було закладено у

XVII ст. голландським вченим Г. Гроцієм. Основна концепція цієї теорії полягає у тому, що нація є спільністю багатьох людей, які вирізняються притаманним їм національним характером, проживають на одній території з певними кордонами і підкоряються своєму урядові. Отже, згідно з цією концепцією нація є політичною спільністю.

У XIX ст. французьким істориком Е. Ренаном були сформульовані положення, що стали засадничими для розвитку психологічної концепції нації. Вчений постулював, що нація є душею, яка створюється на основі наступних чинників: спільних спогадів людей про минуле, їх теперішнього прагнення жити разом і вольових проявів продовжувати цю історичну спадщину.

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. важливі психологічні ідеї щодо сутності нації та процесу націогенезу висловили відомі зарубіжні вчені: австрійський соціолог О. Бауер, чесько-український соціолог, політолог й етнолог О. Бочковський; американський соціолог Р. Емерсон, англійський історик Г. Сетон-Вотсон і американський соціолог К. Симонс-Симонолевич. Викристалізуючи психологічну концепцію нації, О. Бауер підкреслив, що нація є спільністю людей, які вирізняються спільним характером завдяки спільній долі, незалежно від їх мови, території та економічної діяльності. На думку Р. Емерсона, нація — це спільність людей, які «...поділяють важливі факти спільної історії й усвідомлюють своє спільне призначення у майбутньому» [12, с. 95].

За переконаннями О. Бочковського необхідно розрізняти поняття «народ» і «нація», процеси етно- та націогенезу. У порівнянні з народом як несформованою етнографічною спільністю, націю вирізняють організованість і національна свідомість її представників. Слушною видається думка вченого, що для глибокого розуміння природи нації необхідно у першу чергу зважати на її суб'єктивні ознаки (національну свідомість, єдність почуттів, прагнень і вольових проявів представників нації, що мають спільні історичні засади); і лише після цього — на об'єктивні (мову, культуру, територію проживання й т. ін.). О. Бочковський стверджував, що провідним чинником націогенезу є духовність, а основна роль у досягненні нацією найвищої стадії свого розвитку — духовної спільності — належить еліті, її духовним геніям [4].

Співзвучну з О. Бочковським позицію про специфічність поняття «нація» зайняв К. Симонс-Симонолевич. Згідно з його позицією, нація є спільністю людей, які проживають на певній території, дотримуються своєї культури і вирізняються сильним почуттям єдності та солідарності; «...спільність, що відзначена чіткою історично закоріненою й усвідомленою її представниками національною ідентичністю, та яка вже має чи прагне створити своє політичне самоврядування» [7, с. 544].

На погляд Г. Сетона-Вотсона, значущими ознаками і водночас чинниками створення нації є: спільне почуття солідарності, єдина культура та національна свідомість, що притаманні її представникам [14]. Як видно з проаналізованих вище позицій, ряд вчених (О. Бочковський, К. Симонс-Симонолевич та ін.) наполягають на необхідності чіткого розрізнення понять «нація» та «етнос».

Питання про сутність понять «нація», «етнічна спільність» і їх співвідношення було порушено британським соціологом Е. Смітом. Вчений наголосив на відмінностях двох провідних концепцій нації. Згідно з першою концепцією, компонентами моделі нації виступають: «історична територія, політико-юридична спільність, політико-юридична рівність її членів, спільна громадянська культура та ідеологія» [8, с. 20].

В іншій, «етнічній» концепції нації, прихильником якої є Е. Сміт, стверджується, що провідними компонентами її моделі виступають спільність походження і рідна культура. За переконаннями соціолога, нація — це сукупність людей з власною назвою, історичною територією, спільними міфами та історичною пам'яттю, спільною масовою, громадською культурою, спільною економікою, єдиними юридичними правами й обов'язками для усіх її представників. На його думку, важливими для кожної нації є її етнічні основи — власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, вирізнювальні складові спільної культури, зв'язок з «рідною землею», спільною територією, почуття солідарності у більшості представників нації [Там само]. Інакше кажучи, Е. Сміт відмітив, що нація є етнічною спільністю, представників якої об'єднують спільна економіка, єдині юридичні права та обов'язки. Зазначимо, що у результаті розвитку «етнічної» концепції нації у науковому обігу з'явився термін «етнічна нація», основними характеристиками якої є спільна культура і спільні уявлення її представників про походження нації.

Закінчуючи короткий історичний екскурс основних поглядів зарубіжних науковців щодо поняття «нація», відзначимо, що більшість психологів (Г.М. Андреева, А.С. Баронін, А.М. Березін, М.Й. Боришевський, П.І. Гнатенко, В.Г. Крисько, В.М. Павленко, А.А. Налчаджян та ін.) дотримуються «етнічної» концепції нації.

Водночас на особливу увагу заслуговує висновок Г.М. Андреевої про неточність вживання наукової термінології в етнопсихології. Зокрема, якщо йде мова про етнічну спільність, то доречно використовувати відповідні терміни з прикметником «етнічний» для її психологічної характеристики [1].

Узагальнення презентованих наукових позицій дозволило уточнити вживання поняття «нація» у нашому дослідженні. Так, нацією ми вважаємо спільність людей, які володіють наступними суб'єктивними ознаками: національною свідомістю, національною самосвідомістю, національною ідентичністю, рисами національного характеру, розвиток яких зумовлюється їх спільною пам'яттю про історичне минуле і виявляється у переживанні представниками нації спільних почуттів, а також спільними прагненнями і вольовими проявами бути продовжувачами цієї історії та творцями своєї держави. Об'єктивними маркерами

нації можуть виступати: мова, культура і територія проживання їх представників, а також політичне самоврядування і високий рівень економічного розвитку держави.

Для розуміння смислу феномена «ідентичність» основоположними є постулати теорії психосоціального розвитку людини, що обґрунтована видатним послідовником постфрейдизму Е. Еріксоном. Провідна ідея його теорії полягає у тому, що успішне чи неуспішне розв'язання кризи на кожній стадії розвитку, що усвідомлюється згодом, зумовлює значний вплив на особистість у цілому і самосвідомість зокрема. Відмітимо, що у власній концепції ідентичності вчений об'єднав знання трьох наукових галузей: психології, соціології та історії. Тому, феномен ідентичності він визначив у трьох різних ракурсах: 1) ідентичність як усвідомлене почуття особистісної ідентичності; 2) ідентичність як неусвідомлене прагнення до особистісної цілісності; 3) ідентичність як внутрішня солідарність з ідеалами та ідентичністю групи. Е. Еріксон стверджував, що найбільший вплив на розвиток ідентичності зумовлюють: 1) такі психологічні й соціальні чинники, історичні зміни, які можуть сповільнювати чи перешкоджати становленню ідентичності та зрілості особистості; 2) віра індивіда в цілісність і тотожність світогляду значущих для нього людей; 3) події минулого, теперішнього й майбутнього. За Е. Еріксоном щойно згадані часові події є провідним чинником розвитку самоідентичності. У результаті інтеграції минулих і теперішніх соціальних ролей та Я-образів особистість досягає самоідентичності [10].

Для розкриття смислу концепту «національна ідентичність» важливими видаються й ідеї британського антрополога М. Барретта. Сутність цього концепту вчений розкрив через змістове наповнення його компонентів: 1) когнітивного; 2) афективного. Когнітивний компонент утворюють: 1) знання людини про існування національної групи, про її територію, символіку, історію, звичаї, традиції; 2) віра індивіда у спільність походження і спорідненість представників своєї національної групи; 3) упевненість в існуванні типових рис представників своєї національної групи, віднесення себе до даної національної групи; приписування представникам своєї нації спільності походження, загальної спорідненості, типових якостей та віра в наявність взаємозв'язку із своєю національною групою. Афективний компонент національної ідентичності виявляється у ступені прихильності людини до цієї ідентичності та її суб'єктивній актуальності. Водночас проявами ступеню прихильності виступають: значущість належності індивіда до певної національної групи, національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін. [11].

Філософсько-психологічну позицію щодо поняття «національна ідентичність» презентовано українськими вченими П.І. Гнатенком і В.М. Павленко. Обґрунтовуючи сутність цього поняття, вчені апелюють до позицій Е. Еріксона та Е. Сміта про існування ідентичності на рівні особистості та на рівні колективу, відповідно. Згідно з цими позиціями П.І. Гнатенко та В.М. Павленко наголошують на тому, що ідентичність стосується особистості як представника якої-небудь соціальної групи (зокрема нації, етносу тощо). Вчені підтримують положення Е. Сміта про багатомірність феномена «національна ідентичність». Так, цей феномен містить у собі низку ідентичностей, які пов'язані із згаданими вище ознаками нації за Е. Смітом (з історичною територією, спільними міфами та історичною пам'яттю, спільною масовою й громадською культурою, спільною економікою, єдиними юридичними правами й обов'язками для усіх її представників).

Важливими є висновки П.І. Гнатенка та В.М. Павленко щодо особливостей формування національної ідентичності. Науковці постулюють, що формування почуття ідентичності зумовлено буденним рівнем свідомості, тоді як усвідомлення ідентичності — теоретичним рівнем суспільної свідомості. Згідно з цим постулатом, значущими чинниками і умовами становлення національної ідентичності («Я») вони вважають: національну ідею, національні почуття, національну самосвідомість, національну культуру, духовність і економічну незалежність. Вчені вказують на тісний зв'язок національної ідеї з дійсністю, зокрема з економічною незалежністю [5]. Отже, національні почуття є як чинником, так і проявом емоційно-ціннісного ставлення людини до своєї нації та її маркерів, власної національності тощо.

Інтегрування проаналізованих наукових позицій сприяло уточненню сутності концепту «національна ідентичність» особистості. Цей концепт ми розглядаємо як усвідомлення індивідом власної належності до своєї нації й відмінностей від представників інших націй. До структури національної ідентичності особистості, слідом за М. Барреттом, ми відносимо два конструкти: 1) когнітивний; 2) афективний. Однак, на наш погляд, змістове наповнення когнітивного конструкта складають усвідомлені уявлення людини про власну належність до певної нації, що з'являються на основі знань про об'єктивні та суб'єктивні маркери своєї та інших націй (згідно з уточненим нами і розкритим вище визначенням нації), а також про їх представників. Щодо складу афективного конструкта ми погоджуємося з думкою британського вченого.

У контексті вікової психології необхідно підкреслити, що за результатами досліджень Ж. Піаже, розвиток національної ідентичності пов'язаний із створенням когнітивних моделей, які стосуються поняття Батьківщина. Проявом цих моделей є національні почуття. Витоки національної ідентичності беруть свій початок у 6–7-ми річному віці дитини, коли вона набуває перші, фрагментарні та несистематизовані, знання про власні національні ознаки. Значущими іншими для дитини у цей перший період розвитку національної ідентичності є не країна та нація, а її сім'я і найближче соціальне оточення. У 8–9-ти річному віці дитина вже чітко ідентифікує себе з власною державою. Засадами для такої ідентифікації виступають: національність батьків, місце проживання, рідна мова. У цей період з'являються й національні почуття. Більшою мірою національна ідентичність дитини розвивається в 10–11-ти річному віці, на що вказує її

здатність диференціювати представників різних націй, звертаючи увагу на їх мову, унікальність історії, культури та т. ін. [13].

Сенситивним періодом для розвитку національної ідентичності особистості є юнацький вік. Адже для цього створено усі передумови в ході генезису самосвідомості та ідентичності особистості, як засвідчив проведений нами теоретичний аналіз цілого масиву наукових робіт. До таких передумов належать наступні: стабілізація й ускладнення (перехід на вищий рівень) конструктивів самосвідомості (зокрема уявлень про власне «Я», самооцінки, самоставлення); виникнення почуття totoжності та цілісності свого «Я» (самоідентичності); зміна стосунків індивіда зі значущими іншими як чинник зміни його ставлень до них і до самого себе; ускладнення та підвищення рівня усвідомлення процесів самопізнання і самоконтролю; підвищення ступеню складності механізмів ідентифікації, рефлексії та саморефлексії.

За переконаннями Е. Еріксона, в юності становлення ідентичності особистості набуває особливої значущості, що зумовлено потребою у розв'язанні завдань, які стосуються її належності до різних соціальних груп. Результатом розв'язання таких завдань є поява в молодій людини почуття близькості на противагу самотності. Також, суспільство надає юнакові право пошуку власного місця у суспільному просторі, вимагаючи від нього дотримання встановлених норм і виконання певних обов'язків. Надання необхідної допомоги з боку суспільства та докладання особистістю власних зусиль сприяє досягненню рівня самодетермінації, що є важливим для її нормального психічного й особистісного розвитку надалі, у зрілості [10].

К.М. Поліванова відзначила, що розвиток ідентичності (чи totoжності), обґрунтований Е. Еріксоном, це не що інше як процес самовизначення особистості. На думку вченої, для розуміння цього процесу необхідно апелювати до двох його вимірів: 1) часового, оскільки однією з функцій ідентичності є забезпечення наступності та зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім; 2) ситуативно-рольового, адже ідентичність забезпечує єдність різноманітних ситуацій і ролей, які в цих ситуаціях виконує людина. Особистість з сформованою ідентичністю є самототожною, тобто поводить себе адекватно до якої-небудь ситуації, залишаючись водночас сама собою [6].

Висновки. Отже, національна ідентичність особистості — це усвідомлення нею власної належності до своєї нації й відмінностей від представників інших націй за такими її ознаками як: мова, культура, територія проживання представників, політичне самоврядування і рівень економічного розвитку держави. Витоки розвитку національної ідентичності беруть початок у молодшому шкільному віці, а сенситивним для цього процесу є юнацький вік.

В цілому проведений теоретичний аналіз дозволив констатувати недостатній рівень вивчення проблеми національної ідентичності особистості у просторі вікової психології. Зокрема поза увагою науковців залишилися питання про специфіку її генезису та особливості розвитку в сенситивному для цього процесу періоді — в юності, що й стане предметом наших наукових пошуків надалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 375 с.
2. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. — К., 2002. — 208 с.
3. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 138–144.
4. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський // Генеза. — 1993. — № 1 (3). — С. 90-127.
5. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. — К.: Наукова думка, 1999. — 463 с.
6. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / К.Н. Поливанова. — М.: Издательский центр «Академия», 2000. — 184 с.
7. Симонс-Симонолевич К. Поняття нації: спроба теоретичного прояснення / К. Симонс-Симонолевич. — К.: Смолоскип, 2000. — 872 с.
8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Ентоні Сміт. Пер. з англійської П. Тарашука. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
9. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.В. Шевченко. — К., 2005. — 20 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.

11. Barrett M. English children's acquisition of a European identity / M. Barrett // Changing European identities: Social-psychological Analyses of Social Change. — Oxford Pergamon Press, 1996. — 454 p.
12. Emerson R. From Empire to Nation / R. Emerson. — Cambridge, 1960. — 466 p.
13. Piagen J. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries / J. Piagen, A. Weil // International Social Science Bulletin. — 1951. — Vol. 3. — P. 561-578.
14. Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. — Boulder, 1977. — 436 p.

Подано до редакції 27.08.12
